

Srbije. Arhivi Narodne banke u Beogradu. Arhivu grada Narodnog muzeja u Leskovcu. istorijskim arhivima u Leskovcu. Vranju. Prokuplju i Nišu. Korišćena je i građa objavljena u *Zborniku dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije*. Obilno je korišćena i štampa ratnog vremena: *Novo vreme* 1941-1944. *Obnova*. Beograd 1942. *Ponedeljak*. Beograd 1942. *Službene novine*. Beograd 1942. i *Srpsko selo*, Beograd 1942. Korišćena je i znatna istorijska literatura.

Zbivanja tokom okupacije na području leskovačkog kraja autori su pratili hronološki, kombinovano sa tematskim pristupom. Na 186 strana osnovnog teksta za svaku godinu okupacije, sem 1944. godinu, prvo daju opšte mere za održavanje i razvoj okupacionog sistema, a zatim borbene akcije, jer te dve aktivnosti predstavljaju odvojene celine ukupnog sistema okupacije. Autori su imali u vidu da su četnici Koste Milovanovića Pećanca i Draže Mihailovića, posle početnih propalih pokušaja saradnje sa partizanima, vo-

dili sa njima vrlo često borbe i da je to obrađeno u posebnoj knjizi (*Četnici u leskovačkom kraju 1941-1944*, od istih autora). Stoga su u ovoj knjizi ti sukobi obrađivani samo kada su u njima učestvovali i oružane formacije okupatora i srpske vlade.

U knjizi su posebno navedene pojedinačne i grupne akcije partizana, na osnovu izveštaja koje su slale razne institucije nemačkim i srpskim vlastima sa ciljem da se prikaže opšte stanje na okupiranom području, koje nikada tokom rata nije bilo mirno.

Knjiga je snabdevena pogovorom, spiskom izvora, literature i listova i na kraju registrom ličnih imena.

Izdavanjem ove knjige naša istoriografija ratnog perioda obogaćena je još jednim vrednim delom koje istoriografskom i drugom analizom perioda Drugog svetskog rata upotpunjuju sliku teške kobi prošlosti našeg naroda – okupacije u Drugom svetskom ratu.

Dr Žarko JOVANOVIĆ

Latinka Perović, *Srpski socijalisti 19. veka. Prilog istoriji socijalističke misli*. Novinsko izdavačka ustanova "Službeni list SRJ", Beograd 1995.

Istorija ideja, društvenih i političkih pokreta odslikava razvoj jednog društva i promenu njegove socijalne strukture. Za razumevanje prirode pojedinih društava i istorijskih procesa koji su odredili pravce socijalnih promena i nivo njihove modernizacije, podjednako je važna i identifikacija ideologija koje se u njima javljaju, kao i recepcija i prerada inostranih idejno-teorijskih koncepata.

Knjiga dr Latinke Perović, *Srpski socijalisti 19. veka*, i u metodološkom i u istraživačkom smislu predstavlja značajan pomak jugoslovenske istoriografije u dešifrovanju ključnih ideoloških formula i geneze političkih pokreta koji su sublimirali najznačajnije procese dugog trajanja u srpskom društvu. Naučni rezultati koje je ova studija ostvarila, kao i istraživačka pitanja koja je autorka po-

stavila i na većinu dala odgovore, daleko nadilaze sam naziv knjige.

Neposredan predmet proučavanja je podela pokreta Svetozara Markovića, posle njegove smrti, na *narodno-radikalnu* i *socijalno-revolucionarnu* struju 80-tih godina XIX veka.

Metodološki pristup dr Latinke Perović odlikuje proučavanje odnosa između karaktera društva i sadržaja ideologija koje u njemu nastaju, s tim što u istraživačko polje uključuje i socijalni položaj društvenih grupa i pojedinaca koji su promotori pojedinih idejnih kompleksa. Socijalna frustracija i kriza identiteta, kolektivnog i ličnog, značajni su analitički parametri dr Latinke Perović.

Teorija modernizacije uključena je u konceptijski okvir ove knjige. Dominantne društvene ideje koje su nastale u Srbiji

u drugoj polovini XIX veka autorka vidi kao odgovor tradicionalno-patrijarhalnog društva, kolektivističke matrice, na izazove modernizacijske socijalne tranzicije.

Bogatom analizom literature, štampe i arhivske građe dr Perović pokazuje da je ideja socijalizma imala središnje mesto u razvoju društvenih ideja u Srbiji u drugoj polovini XIX veka, s tim što se u različitim periodima i kod pojedinih grupa javljala u specifičnim varijacijama. Teorijski okvir srpskog socijalizma bila je *ruska doktrina narodnjaštva*. Iz srpskog socijalizma izrastao je *srpski radikalizam*, koji je bio ideološka osnova najšireg političkog pokreta u Srbiji 80-ih i 90-ih godina XIX veka. Iz njega se institucionalizovala Narodna radikalna stranka 1881. godine, koja je u Srbiji došla na vlast decembra 1886. godine i bila vladajuća stranka sve do 20-ih godina XX veka.

U drugoj polovini XIX veka srpsko društvo se kretalo od premodernog, tradicionalnog ka modernom. Tradicionalne društvene institucije, opština, zadruga i narodna samouprava, koje su očuvale srpsko društvo kao zatvorenu patrijarhalnu zajednicu pod turskom vladavinom, nalazile su se u raspadu. Opština je od društveno proizvodne zajednice prerasla u administrativno-upravnu jedinicu, a zadruga je izgubila ekonomsku efikasnost. Liberalna i naprednjačka politička grupa, kao i kralj Milan Obrenović, nastojali su da u Srbiju uvedu modernu državno-centralističku upravu i podstaknu transformaciju srbijanske patrijarhalne zajednice ka gradanskom, kapitalističkom društvu zapadnoevropskog tipa. Centralizacija državne vlasti proizvela je birokratiju kao novi društveni stalež u srpskom društvu. Seljaštvo je bilo dominantan društveni sloj. Poljoprivredna proizvodnja je bila niskog intenziteta i produktivnosti. Selo je karakterisala agrarna prenaseljenost, gotovo potpuna nepismenost i nizak kulturni nivo. Gradanska klasa je bila malobrojna, krupne industrije i krupnog kapitala, kao ni proletarijata, nije ni bilo. Međutim, pod uticajem razvoja trgovine, zanatstva i manufakturne proizvodnje započeo je proces društvene diferencijacije. S druge strane, posle Berlinskog

kongresa, počeo je prodor stranog kapitala.

Kolektivna svojina u Srbiji bila je očuvana u zadruzi i opštini, a socijalni egalitarizam u dominaciji sitnog poseda koji je nastao tokom agrarne revolucije u vreme oslobođenja Srbije od turske vladavine. Ova društvena struktura bila je ekonomski neproduktivna i stvorila je zatvoreni krug siromaštva, privredne neefikasnosti, agrarne prenaseljenosti i odsustva unutrašnje dinamike razvoja. U drugoj polovini XIX veka Srbija je bila zemlja bez gradova i industrije, a selo jedini izvor njene elite. Na malom posedu, uz male potrebe, išao je i mali rad. Dominacija patrijarhalnog, kolektivističkog mentaliteta bila je plod neizdiferencirane socijalne strukture.

Društveni projekat srpskih socijalista izrastao je iz ovakve istorijske situacije. Oni su imali razvijenu svest o zaostalosti Srbije. Tvorcima i nosiocima ideje socijalizma u Srbiji bili su pripadnici ciriške i petrogradske grupe srpskih studenata, državnih pitomaca iz 70-ih godina XIX veka. Na njima je presudni uticaj izvršio *ruski narodnjački socijalizam*, i to sve tri njegove varijante, evolucionisti, progresisti i jakobinci i blankisti.

Međutim, dr Latinka Perović u *srpski socijalizam* i *srpski radikalizam* smatra autohtonim i specifičnim ideološkim sklopom koji je proizašao iz srbijanske društvene kolektivističke matrice, a ne prvenstveno plodom stranih, najmanje zapadnoevropskih uticaja. Odnos između srpskog i ruskog narodnjačkog socijalizma autorka takođe ne posmatra kroz prizmu jednosmernog uticaja, već ukazuje na kompleksnost i prožimanje srpsko-ruskih revolucionarnih veza. Ceo, ne mali istraživački napor dr Perović usmeren je ka otkrivanju istorijskih i teorijskih korena srpskog socijalizma i radikalizma, kao njegove metamorfozirane varijante.

Ruski narodnjački socijalizam predstavljao je preradu evropskog socijalističkog učenja u slovenskoj, pravoslavnoj i seljačkoj Rusiji. "Narodnjaštvo je bilo ideološka reakcija demokratske inteligencije zaostale seljačke zemlje, kakva je bila Rusija, na početak razvoja kapitali-

zma i na specifične probleme koje je takva zemlja imala u konfrontaciji sa visoko razvijenim kapitalističkim zemljama. U isto vreme, ono je i ruski odgovor na zapadni socijalizam, u prvom redu – reakcija na marksizam kao vodeću struju u njemu. Marksova autoritativna kritika kapitalizma i njegova projekcija socijalne revolucije kao univerzalne revolucije učvrstili su ideju o mogućnosti neponavljanja zapadno-evropskog puta i ubrzanja istorije, uz oslonac na patrijarhalnu ustanovu ekonomskog života – rusku opštinu, u kojoj je sačuvan princip kolektivne svojine zemlje, a sa njom i jednakost. Otuda i osnovanost stanovišta da je i susret s Marksom bio od bitne važnosti za formiranje narodnjačke ideologije; odnosno, da bi ona, bez Marksa bila drukčija.

Ideologija narodnjačkog socijalizma nastala je kao izraz traženja društvene formule za rešenje protivurečnosti koje se javljaju u određenoj fazi razvitka svih patrijarhalnih društava na njihovom prelasku od agrarnih u industrijska društva. U tom smislu, reč je o pojavi od opšteg značaja, koja je, već u nastanku, prevazlazila nacionalni okvir i koja, još uvek, ne pripada samo istoriji" (str. 33).

Narodnjačka ideologija stvorila je "kult naroda" i izražavala je interese seljaštva, odnosno deklarativno naroda kao celine, a suprotstavljala se ne samo feudalcima, već i srednjim slojevima koje je stvarao kapitalizam. Za njih socijalizam nije bio samo oblik društvenog sistema, već i svojevrsna emanacija narodnog, slovenskog duha. Zato su i ruski i srpski narodnjački socijalisti pridavali veliki značaj nacionalnom pitanju, kako u smislu očuvanja nacionalnih tradicija, tako i širenja državnih granica. Spoljnopolitička orijentacija narodnjaštva zagovarala je ideju o širenju prostranstva države "do prirodnih granica". "Stvaranje državne organizacije koja bi odgovarala potrebama odbrane vidi se kao 'glavni zadatak opštenarodnog života' a rat kao osnovno zanimanje naroda. Na osnovu hiljadugodišnje istorije, zaključuje se da je rat bio 'jedini opštenarodni pokret, u kome je masa uzimala aktivno učešće' i, samo u ratovima, ona je postajala svesna

svog narodnog jedinstva, samo u neprijateljstvu prema drugim narodima izražavala su se njena opštenarodna osećanja, samo u borbi sa njima mogle su naći izraz njene opštenarodne težnje. Drugim rečima, kako bi rekao Slobodan Jovanović imajući u vidu srpske prilike – ideju revolucije zamenila je ideja rata" (str. 43).

Iako su poznavali i pozivali se na Marksa, ruskim narodnjačkim socijalistima najbliže su bile ideje Luja Blana i Ferdinanda Lasala o organizaciji rada i narodnoj državi.

Najjači uticaj ruskog revolucionarnog narodnjaštva na Balkanu bio je u Srbiji. Kroz ideologiju radikalizma i politiku Narodne radikalne stranke narodnjaštvo je doživelo svoje ostvarenje. Sistematična istraživanja dr Latinke Perović relativizirala su tezu, dugo prisutnu u jugoslovenskoj historiografiji, da se srpski radikalizam razvio isključivo pod uticajem francuskog i engleskog, tj. zapadnoevropskog radikalizma i da je bio građanske provenijencije. Dr Perović je rafiniranom analizom odredila istorijsku granicu na kojoj su socijalisti postali radikali ostajući verni ideji narodne države kao antiteze i apsolutističkoj i liberalnoj državi.

"...i radikali i socijalni revolucionari u Srbiji imaju isti cilj: stvoriti narodnu državu. Oni se dele na pitanju kojim putem doći do tog cilja: reformom ili revolucijom, postupno ili političkim jurišem. Shodno tome razlikuju se u pitanju karaktera vlastite organizacije: narodna partija ili uska tajna organizacija revolucionara. To nije mala razlika jer se, u krajnjoj konsekvenci, izražava kao razlika u odnosu prema narodu. Za prve, narod je učesnik promena, za druge – njihov objekat. Ipak, to su razlike koje ostaju u okviru jedne iste ideologije.

Drugog su, međutim, karaktera one razlike koje radikale, zajedno sa socijalnim revolucionarima, dele od drugih političkih grupacija u Srbiji 80-tih godina: od liberala i mladokonzervativaca, odnosno naprednjaka. Te razlike se tiču samog cilja. Obe struje proizašle iz socijalističkog pokreta teže narodnoj državi, dok druge dve, koje, u krajnjoj

liniji, pripadaju srpskom liberalizmu. imaju u vidu pravnu državu" (str. 119. 120).

Narodna radikalna stranka bila je širok narodni pokret, međutim unutar nje je postojalo vodeće jezgro (glavni odbor). Pre nego što se formalno organizovala 1881. delovala je čitavu deceniju kao revolucionarna partija, te se odlika mentaliteta, stečenih u tom razdoblju, nije nikada do kraja oslobodila. Timočka buna svedoči da joj nisu bila strana ni sredstva političkog udara i nasilja. Takva partija se teško prilagođavala parlamentarnoj proceduri i pravilima. Bila je sklona da svoju hegemoniju brani na najrazličitije načine.

"Ideologija radikalne stranke 1881. godine nije ideologija ni trgovačke ni industrijske buržoazije. To je narodnjačka ideologija; njena socijalna suština je egalitistička. Za pristalice Svetozara Markovića, ciriške i petrogradske dake, kapitalizam je bio i ostao nepravedno društvo. U tome su radikali saglasni sa socijalistima oko Dimitrija Cenića. Ali, dok je Cenić, braneći čistotu socijalizma, imao prezriv odnos prema narodu, radikali su u njegovom buđenju i izvođenju na političku scenu videli glavnu polugu svog uspeha. U tome se oni nisu prevarili, ali su i platili nužnu cenu svom populizmu" (str. 120). On je bio izražen kroz politički slogan: " Sve za narod, sve pomoću naroda".

Razlika između narodno-radikalne stranke, koju je predvodio Nikola Pašić, i socijalrevolucionara okupljenih oko Dimitrija Mite Cenića bila je najveća u pogledu strategije vezane za političko oslobodenje i ujedinjenje srpskog naroda. Cenić se zalagao za rešenje srpskog pitanja kroz savez i federaciju sa drugim balkanskim narodima. "Stoga treba da radimo na tome, da sa svim socijalistima Srbima i Hrvatima u Austriji i Bugarima organizujemo jugoslovensku Socijalističku partiju, kojoj bi cilj bio: oslobodenje od Austrije i Turske, i ravnopravni savez svih Jugoslovena. To je jedini način, da i mi, u našoj malenoj Srbiji, zadobijemo slobodu iznutra i spolja" (str. 231).

Radikali su, pak, a posebno Nikola Pašić, prihvatili ideju o obnovi srednjove-

kovne Srbije, formulisanu u *Načertaniju* Ilije Garašanina iz 1844, koje je Svetozar Marković nazvao koncepcijom Velike Srbije i oštro kritikovao.

Pod uticajem ruskog ideologa Danilevskog, "Pašićevo vjeruju" je bio slovenski savez. "slovenska imperija" pod zaštitom i rukovodstvom Rusije, u kojoj bi Srbija posle Rusije imala najveći uticaj. On je prihvatio tezu Danilevskog o posebnosti zapadne i istočne civilizacije, o tome da je ova druga superiorna i da njoj pripada budućnost, a prva dekadentna i pred skorim istorijskim slomom. Odlika slovenske kulture i civilizacije smatrali su pravoslavnu veru, rusku opštinu i mir, odnosno srpsku zadrugu i *narodnu državu*.

Radikalna stranka je videla sebe kao jedinog autentičnog predstavnika interesa srpskog naroda, i imala je snažno osećanje *istorijske misije* u njegovoj zaštiti od pritisaka Zapada, ali i u odbrani slovenstva, u zaustavljanju nemačke politike "Drang nach Osten".

Kralj Milan je za radikale i Pašića bio simbol zapadne orijentacije, a samim tim smatran izdajnikom interesa i duha slovenstva. Zato su smatrali da on mora biti uklonjen iz Srbije, uz istovremene pretenzije da Narodna radikalna stranka, kao "narodna stranka", ima večnu vlast, jer je srpski interes bezbedan samo dok ga štite radikali.

Prema Pašićevim rečima, srpski radikali su bili spremni "na potpunu zavisnost Srbije od Rusije, pod uslovom da se sačuva slovenska samobitnost" (str. 129). Stoga dr Latinka Perović zaključuje da je Nikola Pašić do kraja XIX veka pripadao slovenofilima.

Ideologija narodnjačkog socijalizma bila je ovaploćenje patrijarhalnog mentaliteta naroda u Rusiji i Srbiji i zato je mogla tako bitno da utiče na njihovu društvenu istoriju. U tim narodima poklapali su se pojam društva i pojam države. Središnju ideju narodnjaštva izražava uverenje da se kapitalizam u razvoju društva može preskočiti i da je moguć nekapitalistički put razvoja putem narodne države.

Narodna država smatra se nacionalnom državom slovenskih naroda koja

čuva duh slovenstva od pogubnog uticaja "tudinštine", odnosno Zapada. Kako su se opština i zadruga, kao tradicionalne društveno-ekonomske institucije slovenskog sveta, već bile raspale naprednjaci su smatrali da narodna država treba da preuzme funkciju organizacije društvenog rada i distribuciju nacionalnog dohotka i tako sačuva opštinski i zadružni princip kolektivne svojine, solidarnosti i socijalne jednakosti, političke ravnopravnosti, pa čak i umnog egalitarizma. Tako bi se očuvalo i narodno jedinstvo, jer bi se onemogućila klasna diferencijacija društva. Socijalna jednakost i nacionalno jedinstvo su dva osnovna elementa kolektivističke ideologije narodne države, zaključuje dr Perović.

Ideja narodne države nije završila svoje istorijsko trajanje u XIX veku. Ona je i fenomen XX veka. Kroz ideologiju "narodne demokratije" ona je bila revitalizovana i osavremenjena. Njena politička suština izražena je kroz formulu "nacionalnog puta u socijalizam" i u spoju "klasnog i nacionalnog pitanja".

Mnogi elementi ideologije narodne države prepoznatljivi su i u savremenim političkim zbivanjima u Istočnoj Evropi, posebno na prostoru bivše jugoslovenske države. Rečju, radi se o fenomenu dugog trajanja, koji je umnogome odredio društveni i politički razvoj Srbije u XIX i XX veku, sve do današnjeg dana.

Dr Marija OBRADOVIĆ

Marija Obradović – "Narodna demokratija" u Jugoslaviji 1945-1952, Institut za noviju istoriju Srbije, Beograd 1995.

Knjiga Marije Obradović predstavlja. Za štampu priređenu, njenu uspešno odbranenu doktorsku disertaciju. Temeljna redakcija oslobodila je rukopis disertacije elemenata školskog rada i dala mu, i po sadržaju i po formi, karakter zrele i originalne naučne studije. Impresivno je kako je jedan mlad naučni radnik, na početku svoje karijere, uspeo da ovlada problematikom ostvarivanja jednog društvenog projekta, odnosno istorijskom materijom kojoj je već po samoj njenoj prirodi imanentna surova složenost.

Naučni problem koji je imala da savlada Marija Obradović zahtevao je i izvesnu hrabrost (njena disertacija je napisana pre početka ovog rata). Ne samo iz razloga političke naravi, već, pre svega, zbog neophodnosti interdisciplinarnosti, raznolikosti metoda i komparativnosti, koje je u analizi trebalo primenjivati. Problemu "narodne demokratije" i "narodne države" nije se moglo pristupiti bez dobre teorijske spreme. U tom pogledu, Obradovićeva je, kao politikolog, bila u prednosti. Ali, proučavanje "narodne demokratije" i "narodne države", koje je ona precizno ograničila i prostorno i vremenski, zahtevalo je i velika istoriograf-

ska istraživanja. U njih je Obradovićeva imala da uloži ogroman trud. Rezultate ovih istraživanja ona nije koristila samo kao ilustracije za ili protiv teorije, već je na temelju njih nastojala da vrši analizu i izvodi teorijski validne zaključke.

Kao ideološka projekcija, ideja "narodne demokratije" ima svoje duboke istorijske korene, koji se ne mogu tražiti samo na tlu Istočne Evrope. Na tom prostoru ta je ideja samo inkarnirana u "narodnoj državi", koja je specifičan odgovor na ista pitanja koja su postavljana u Zapadnoj Evropi posle političkih revolucija i, naročito, posle industrijske revolucije. "Narodna država" je rezultat zaostajanja, pre svega, Rusije za zemljama Zapadne Evrope, koje se nastojalo kompenzirati izgrađivanjem instrumentarija (vodeća uloga elite u stvaranju revolucionarne ideologije i organizacije) za ostvarivanje vlasti kao glavne poluge nekapitalističkog puta razvoja, odnosno sustizanja Zapadne Evrope ("zaostalost kao prednost"). Sa Oktobarskom revolucijom, ova ideološka projekcija postaje stvarnost. U Sovjetskom Savezu oblikuje se društveni model sa pretenzijom da postane univerzalan.

Posle Drugog svetskog rata taj se model proteže na zemlje Istočne Evrope. Tre-